

A KOMMUNISTA RENDSZERREL SZEMBENI VALLÁSI ELLENÁLLÁS MAGYARORSZÁGON: FORRÁSOK ÉS GYŰJTEMÉNYEK

A modern kor totalitárius rendszerei eszkatológikus jellegű remény birtokosainak tartva magukat egy új társadalmi rend megteremtését tűzték ki célul. Ezáltal a modern totalitarizmusok nem csupán politikai rendszerként, hanem egyfajta „politikai vallásként” is jelentkeztek. Pótvallás mivoltukból következően súlyos kihívást jelentettek a keresztény egyházak számára, amennyiben egyházellenességük nem merült ki a mély történelmi gyökerekkel bíró antiklerikalizmusban, hanem a vallás teljes elutasítóiként annak megsemmisítésére törekedtek.

A következőkben előbb azt vizsgáljuk, mennyiben tekinthető a — hazánkban döntő többségben keresztény — vallási közösségek tevékenysége a kommunizmussal szembeni kulturális ellenállás egyik fajtájának: a keresztény vallási ellenállás javasolt definíciójára támaszkodva számba vesszük annak főbb területeit, és kísérletet teszünk a történetére vonatkozó források és gyűjtemények vázlatos tipologizálására.

A keresztény ellenállás

A második világháború után a szovjet érdekszférába került Magyarországon is kezdetét vette a szovjet típusú rendszernek a meghonosítása. Az új, „osztály nélküli társadalom” megteremtése a korábbi rend teljes felszámolását feltételezte, amit egyfelől a társadalom valamennyi szektorának ellenőrzés alá vonásával, másfelől pedig a társadalom széles rétegeinek megfélemlítésével kívántak elérni. Ebben a törekvésben az egyházak nemcsak ideológiai ellenfélként, hanem a társadalomban fontos szerepet játszó tényezőkként is komoly veszélyt jelentettek a kommunista rendszerre. Az új társadalmi rendben a mintegy idegen testként továbbélő egyházi közösségek ugyanis egyfajta kikristályosodási ponttá, menedékhelyé válhattak, amelyből kiindulva újjászerveződhetett a rendszertől független, autonóm (civil) társadalom. A rendszer az ekként a politikai ellenfél kategóriájába sorolt egyházakat különösen veszélyes ellenfélként tartotta számon, és még a teljes mértékben apolitikus tevékenységüket is (politikai) ellenállásként ítélte meg. A hatalom dichotóm világképében ezért az adott közösség szándékától és nézőpontjától teljesen függetlenül vált minden olyan egyházi-vallási aktivitás, amely a rendszer logikájától eltérő, autonóm

életmód megőrzését szolgálta — olykor csupán a hatósági fellépés lehetőségét megteremtő, fikatív — ellenálló tevékenységgé.

Ami ugyanis a hatalom oldaláról nézve ellenállásnak minősült, a vallási közösségek és egyházak tagjai részéről nem volt több, mint a hitükből és hivatásukból fakadó életformának — az ezzel járó kockázatot is vállaló — folytatása. Miként azt a 18 és fél év börtönbüntetést letöltő piarista pap-tanár Lénárd Ödön nagyon találóan megfogalmazta: „a sajátosan keresztény ellenállás fogalma (...) más, mint a szokványosan politikai indításúaké. A keresztény ellenállás vallási, erkölcsi, világnézeti jellegű, és így az előbbivel szemben pozitív irányú. A politikai ellenállás ártani akar az ellenfélnek. Viszont a keresztény ellenállás abban áll, hogy minden tilalom és üldözés ellenére, kerülő úton titokban, adott lehetőségei közt, de továbbra is teszi, amit nem szabadna tennie: pozitíve építi a kereszténységet, nem törődve a kockázatokkal. (...) az üldöztetés idején (...) az ellenállás a magunk tudatos, belső erősítését jelenti, egy olyan társadalomban, melynek szellemi bacilusait mindnyájan a levegővel együtt szívjuk be. A mi ellenállási feladatunk tehát nem az ellenfél állásainak megrohamozása, hanem a tisztázások révén saját frontvonalaink belső erősítése.”¹

A keresztény ellenállás főbb területei

A fenti értelemben vett keresztény ellenállás korántsem szűkíthető az „illegális” tevékenységek körére: az egyházak hivatalos — jóllehet jelentős mértékben a templom falai vagy más ellenőrzött keretek közé szorított — működése során is számos lehetőség adódott a keresztény értékek továbbadására és a hitélet belső erősítésére. Az ilyen „föld feletti” kategóriába sorolható például azon hitoktatók tevékenysége, akik mindent megtettek a „legális” iskolai hitoktatás kereteinek tágításáért, a visszaélések orvoslásáért. Ide tartozik továbbá a fennmaradt nyolc egyházi gimnázium tanárainak működése, amennyiben a szaktárgyak oktatása során is a keresztény értékrendet és szemléletet ültették el diákjaikban. Ugyancsak az ellenállás területévé válhatott például a ministrálás, mint ami a tudatosabb hitéletre készített fel, a templomi kórusok működése, vagy — különösen bizonyos szakmákban — pusztán az a tény, hogy egy hívő a kilátásba helyezett munkahelyi retorziók kockázatát is vállalva továbbra is templomba járt. Anélkül, hogy felsorolásunkban teljességre törekednénk, megállapíthatjuk, hogy nem csupán az „illegális” kezdeményezések tar-

tozhatnak tehát ide, hanem a „legális” egyházi struktúrák által végzett, mindazon tevékenységek is, amelyek egyfelől valamilyen formában fessegették az állam által megszabott kereteket, másfelől (éppen ezért) a lehetséges kockázatokat tudatosan vállaló keresztény magatartásból táplálkoztak.

Jóllehet tehát az ellenállás nem kizárólag a katakomba-egyház sajátja volt, kiemelt figyelmet érdemelnek a „földalatti”, „illegális” kezdeményezések. Ezek a legtöbbször ugyan valamilyen formában csatlakoztak a legális egyházi struktúrákhoz, mégis olyan feladatokat láttak el, amelyeket a hivatalos egyház nem akart, vagy nem tudott vállalni. Az esetek egy részében ez egyáltalán nem új tevékenységi területek kialakítását jelentette, hanem a hivatásnak a világi törvények korlátozása ellenére folytatott gyakorlását. *Per definitionem* keresztény ellenállásnak tekinthető például, amikor az állam által hozott — egyházi szempontból illetéktelen — jogszabály értelmében megszüntetett szerzetesrendek tagjai, mindent megtettek azért, hogy az új körülmények között is tovább éljék rendjük sajátos karizmáját, megtartsák fogadalmait és a lehetőségekhez mérten fenntartsák a szerzetesi közösségüket. Ugyanígy *ipso facto* az ellenállás „illegális” formája volt, amikor egy állami működési engedéllyel nem rendelkező egyházmegyés pap folytatta lelkipásztori hivatását.

Míg a keresztény ellenállásnak a fenti formái az államhatalom szemszögéből nézve jobbra a túrt kategóriába tartoztak, kifejezetten tiltottnak minősült minden — a fent bemutatott típusok valamennyi fajtájában fellelhető — templomi kereteken túl nyúló lelkipásztori tevékenység. Különösen az „illegális” hitoktatásban és közösségi élet szervezésében jelentkező, a hivatalosan elfogadotthoz képest alternatív társadalmi minták és értékek elsajátításának veszélyével fenyegető ifjúságpasztoráció számított megakadályozandónak.² A pártállam ugyancsak fellépett azok ellen a jellemzően egy-egy pap vagy szerzetes körül kialakuló felnőtt csoportok és közösségek ellen is, amelyek a hívek számára a leghatékonyabb kereteket biztosították az elmélyült személyes hit kialakításához és megtartásához. A „szabadság kis köreiként” működő ilyen csoportok ráadásul részben maguk, részben szűkebb környezetük számára gyakran készítettek keresztény értéket tükröző szépirodalmi műveket, vagy lelkiségi irodalmat tartalmazó szamizdat kiadványokat, és ezzel szintén „ellenálló” tevékenységet folytattak.

Források...

A keresztény ellenállásra vonatkozó forrásadottságokat alapvetően meghatározza, hogy

az ellenálló magatartás gyakorlói — éppen az ellenállás természeténél fogva — a legritkább esetben dokumentálták tevékenységüket; az illegális, féllegális és legális zóna határmezsgyéjén működő személyek közötti kommunikációt alapvetően a szóbeliség jellemezte. Egyrészt azért, hogy ne szolgáltatassanak maguk ellen terhelő bizonyítékokat, másrészt azért is, mert a keresztény ellenállásban részt vevők mindenekelőtt élni kívánták keresztény hitüket, és ekként az élet külső kereteinek és tartalmának dokumentálása csak anynyiban volt számukra fontos, amennyiben a személyes és közösségi hitéletet segítette. Az ellenállás kultúrájának alapvetően szóbeli jellege ellenére azonban a különféle levéltárakban és gyűjteményekben rendelkezésre állnak olyan egykorú, vagy utólagos források, amelyek segítségével főbb vonásaiban feltárható a keresztény ellenállás története.

Az egykorú források egyik nagy csoportját az egyházon kívüli — (párt)állami — szervek által keletkeztetett dokumentumok adják. A társadalom egészét ellenőrzése alá vonni kívánó államhatalom különös figyelmet fordított az egyházak működésének nyomon követésére, amelyen belül kiemelt szerepet kaptak a túrt és tiltott kategóriába sorolható tevékenységek. Következésképpen az egyházakkal foglalkozó pártállami szervek — jelesül elsősorban a belügyi és bírói szervek, illetve az Állami Egyházügyi Hivatal — iratai között számos olyan forrás található, amely — tendenciózus, torzító szemlélete dacára — nélkülözhetetlen a keresztény ellenállás történetének feltárásához. Az állami gyűjteményekben — különösképpen az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában — fennmaradt kútfők egyik alapvető jellemzője, hogy az államhatalom dichotóm világképére építő prekonceptciónak megfelelően mindenekelőtt a keresztény ellenállás külső vonásait: szervezeti felépítését, kapcsolat-hálóját és működését dokumentálják. Tehát az ellenállásnak éppen azt a dimenzióját, amelyet a sokszor minden intézményes keretet nélkülöző egyházi közösségek üldöztetés híján sem feltétlenül tekintettek írásban rögzítésre méltónak.

Az állami levéltárak, különösképpen a nyomozati és peranyagokat tartalmazó gyűjtemények (ÁBTL, BFL) még egy fontos egykorú forrástípust őriznek. Az ellenállásban résztvevők feljegyzéseinek és az egyházi közösségekben keletkezett egyéb dokumentumoknak (például szamizdat irodalom) egy része a házkutatások és lefoglalások eredményeképpen került az állami szervek kezére, és maradt ránk az egyes perek anyagának mellékleteként. Ezek a sajátos egyházi források a hatalom által keletkeztetett dokumentumoktól eltérően nem az ellenállás külső szervezeti kerete-

it illetően tartalmaznak fontos információkat, hanem mindenekelőtt az adott közösség működésének „tartalmi” kérdéseit segítenek megismerni.

Az egykorú egyházi források között a hivatalos egyház(kormányzat)i iratok jellemzően csupán közvetett módon tanúskodnak a keresztény ellenállás gyakorlatáról: a dispozíciók, a hitoktatás vagy éppen fegyelmi ügyek témakörébe tartozó elszórt adatok legtöbbször csak más forrásokkal egybevetve kínálnak értelmezhető információkat az ellenállás természetéről. Az ellenállás során létrejött, szisztematikusabb forráscsoportokat mindenekelőtt a valamilyen fokú intézményes szervezettel rendelkező közösségek hoztak létre. Az illegalitásba száműzött jezsuita rend vezetőinek a szétszórtan élő tagok összefogását és erősítését szolgáló körlevelei, vagy éppen az 1955-ben megalakult „földalatti” női ciszterci közösség tagjának, Mónikának börtönbüntetését töltő előljárója számára írt lelki naplója³ egyedülálló forrásai a keresztény ellenállásnak, amelyekhez csupán a már említett — mai napig szisztematikus fel nem dolgozott — keresztény szamizdat irodalom hasonlítható. Mindazonáltal ezek a források is inkább csak az ellenállás tartalmi, belső vonásait tükrözik, míg a külső szervezeti keretekről csak elvétve nyújtanak információt. Az egykorú egyházi kútfők közül még leginkább az egyes személyek közötti levelezések tartalmazzak — mindenestre igen gyakran virágnyelven rögzített — ilyen típusú adatokat, de a féligális és illegális szférában folyó aktivitás szervezettel kapcsolatban legrendszeresebben formában az ország határain kívül találunk dokumentumokat. Az egyes szerzetesrendek központjaiban, vagy éppen más emigrációs egyházi szervezetek és társaságok iratai között tudniillik a levelezések és más feljegyzések mellett gyakran bizonyos nyilvántartások is fellelhetők a támogatott tevékenységekről vagy az ellenállás különböző formáiban részt vevő személyekről.⁴

Az egykorú, belső egyházi források között a levelezések, lejegyzett tanítások, szamizdat irodalom, és az elvétve készített (és még ritkábban fennmaradt) naplók mellett, különös helyet töltenek be végül a fényképek. Jóllehet ezek, az írott kútfőkhöz hasonlóan ugyancsak az élet során, nem elsősorban dokumentálás céljából készült személyes jellegű források, ugyanakkor lényeges adalékokkal szolgálhatnak az egyes közösségek életének és működésének megismeréséhez.

A külső — állami szervek által keletkeztetett — kútfők egyoldalú szemlélete, és az egykorú belső — egyházi — források szűk köre és esetlegesége miatt a keresztény ellenállás feltárása során elengedhetetlen a — mégoly szubjektív — retros-

pektív források felhasználása. A keresztény ellenállás résztvevőinek és vezetőinek visszaemlékezései, vagy a velük készült különböző műfajú interjúk sok esetben szinte kizárólagos forrásnak számítanak, a korabeli történések egy-egy aspektusának megismeréséhez. Az írásban, illetve audio vagy audio-vizuális eszközökkel rögzített *oral history* források értékét tovább növeli, hogy az 1990-es, vagy 2000-es években tapasztalataikat ilyen formán megosztó személyek már nem élnek, vagy koruk és egészségi állapotuk miatt egyre kevésbé képesek emlékeiket továbbadni.

...és gyűjtemények

Miként rövid áttekintésünkben is kitűnik, a keresztény ellenállásra vonatkozó források igen eltérő profilú levéltárakban és gyűjteményekben maradtak fenn. Az állami levéltárakban az egyházpolitikában szerepet játszó különféle szervek iratanyagában elszórvva találunk mind az államhatalom részéről keletkeztetett, mind pedig az egyházaktól elkobzott releváns dokumentumokat. Az egyházi levéltárak is számos adatot őriztek meg a keresztény ellenállással kapcsolatban, de ezek sem képeznek önálló gyűjteményt. Kisebb kollekciók legfeljebb utólag, hagyatékból vagy tudatos gyűjtés eredményeként kerültek ezekbe az archívumokba.

A specifikusan a keresztény ellenállási tevékenységgel összefüggő gyűjtemények egy része szerves fejlődés útján jött létre. Ide tartoznak mindenekelőtt azok a kollekciók, amelyeknek anyagát maga az ellenállást folytató közösség vagy személy hozta létre, gyűjtötte össze és őrizte meg. Ezen gyűjtemények sajátossága, hogy mivel tartalmuk egy adott személy vagy közösség tevékenysége során keletkezett, viszonylag szűk területre korlátozódnak, és esetleges, milyen dokumentumok maradnak meg bennük. Hasonlóak azok a kollekciók is, amelyek egy-egy nagyhatású személy tanításának, szellemi örökségének a tanítványok részéről történt összegyűjtése és továbbvitele révén jöttek létre, akár bel-, akár külföldön.

Külön csoportot alkotnak azok a külföldön létrejött gyűjtemények, amelyek a világegyház, a nemzetközi egyházi szervezetek vagy a magyar emigráció tevékenysége nyomán keletkeztek. Ezek egy része a keresztények magyarországi helyzetének minél teljesebb dokumentálását tekintette elsődleges feladatának,⁵ másik részük pedig a hazai egyházak működésének erősítését helyezte előtérbe. E célból pedig vallásos irodalmat, pénzt vagy más jellegű támogatást biztosítottak az egyházak fennmaradása, továbbélése számára.⁶

A gyűjtemények átmeneti fajtáját jelentik azok, amelyek az egyházüldözés miatt akadályozott szerves anyagképzés pótlására jöttek lét-

re. Jellemzően egyházi intézmények, például szerzetesrendek esetében találunk ilyen kollekciókat, amelyek az elpusztult, vagy az illegális működés során írásban nem rögzített információk pótlását más gyűjtemények vagy levéltárak anyagaiból igyekeztek utólag pótolni.⁷

A kifejezetten a keresztény ellenállásról szóló adatokat tartalmazó kollekciók igen gyakori típusa végül az, amely tudományos kutatás eredményeként alakult ki. Ebben a csoportban szintén találunk egykorú gyűjtésen alapuló kollekciókat, és utólag összeállított adatbázisokat is. Az ilyen gyűjtemények sajátossága, hogy jellemzően egy kutató vagy kutatócsoport meghatározott céllal halmozta fel egy konkrét kutatási témára vonatkozó dokumentumokat.⁸ Bizonyos értelemben valamennyi kutató, aki a korszak egyháztörténetével foglalkozik, egy-egy szűkebb vagy tágabb témára vonatkozóan rendelkezik ilyen — jobbára másodlagos — forrásgyűjteménnyel, melynek fő tanulságait publikációiban közzé tette. Kiemelkednek azonban azok a kutatások, amelyek ugyan szintén konkrét (publikációs) céllal születtek, de olyan elsődleges — jellemzően *oral history* — források összegyűjtését eredményezték, amelyek más kutatók számára is jól használható kollekciót képeznek. Ennek megfelelően ezek a gyűjtemények rendszerezett módon tartalmazzák az adott kérdésre vonatkozó írott vagy szóbeli dokumentumokat, de a kutatás által meghatározott szűkebb időbeli és tárgy szerinti keretekre korlátozódnak. Az ilyen gyűjteményeket az teszi különösen értékké, hogy gyakran megismételhetetlen retrospektív forrásokat őriznek, amelyek az egykorú források fentebb bemutatott hiányosságait egyedülálló módon képesek kiegészíteni.

Összegzés

Áttekintésünket összegezve megállapítható, hogy a keresztény ellenállás története viszonylag gazdag, de egyetlen forrásanyaggal bír, és a kútfők csak ritkább esetben maradtak fenn specifikus gyűjteményekben. Jelentős részüket — keletkezésüknek megfelelően — állami és egyházi levéltárakban más jellegű iratokkal vegyesen őrzik. Jellemzően az egykorú vagy utólagos személyes kollekciókban, vagy erre specializálódott intézetek gyűjteményében lelhetők fel koncentráltan a témára vonatkozó írásos és *oral history* kútfők. A jö-

vőbeli kutatás és az anyagok fennmaradása szempontjából különös kihívást jelent, hogy a specifikus gyűjtemények többsége intézményi háttér nélküli magángyűjteményekben található, így gyűjtőjük/kezelőjük halála után szakszerű megőrzésük csak abban az esetben biztosítható, ha sikerül számukra valamiféle tartósságot jelentő intézményi háttérrel biztosítani.

FEJÉRDY ANDRÁS

(az MTA BTK Történettudományi Intézetének
tudományos munkatársa,
a PPKE egyháztörténelem oktatója)

¹Lénárd Ödön: *Só. A mai keresztény egyéni gondjai*. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1994, 12.

²Vö. Mezey András: *Hittan a katakombákban. A Csongrád megyei nem hivatalos ifjúságpasztoráció története 1946–1980*. Új Ember, Szeged – Budapest, 2015; Wirthné Diera Bernadett: *Katolikus hitoktatás és elítélés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*. Doktori disszertáció, Budapest, 2015; „*Illegális ifjúsági munka*”. *Cserkészközösségek a diktatúrában*. (Szerk. Tabajdi Gábor.) Magyar Cserkészszövetség, Budapest, 2017.

³Mónika naplója. *Egy szerzetesközösség élete az üldöztetés éveiben*. Vigilia, Budapest, 1990.

⁴Vö. például a SZIH-alapítvány levéltárában fellelhető levelezést. Németh László – Ruppert József: *Szent István Alapítvány. Levéltár mutató 1–69*. Kézirat, Róma, 2007.

⁵Vö. például az 1958-ban a magyarországi helyzet elemzésére András Imre és Morel Gyula jezsuiták vezetésével felállított bécsi Ungarisches Kirchensoziologisches Institut (UKI, Magyar Egyházzociológiai Intézet) esetét. Találunk ugyanilyen, a Szentszék tájékoztatására szolgáló, összegyűjtött információkat a római Szent István Alapítvány Zágon-Mester gyűjteményében is. Lásd erről Németh László – Ruppert József: i. m.

⁶Például a Török Jenő piarista által létrehozott bécsi Opus Mystici Corporis (OMC) kiadó.

⁷Például a jezsuiták gyűjteménye. Vö. Molnár Antal – Mihalik Béla Vilmos: *A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 24 (2012) 1–2. sz. 169–178.; Mihalik Béla Vilmos: „*Nyolcvanéves*” a *Jezsuita Levéltár*. *Levéltári Szemle* 64 (2014) 4. sz. 26–34. Hasonló módon állt össze továbbá például a domonkos rend vasvári gyűjteménye is.

⁸Részben ebbe a kategóriába sorolhatóak továbbá Lénárd Ödön és Hetényi Varga Károly gyűjteményei is.